

Keszei András

A felejtés tengerén

Mint az élet és a halál, az emlékezet és a felejtés sem választható el egymástól. Nem létezhetnek és nem is érthetők meg egymás nélkül. Ha mégis elszakítanánk őket, azzal nagymértékben korlátoznánk az értelmezési lehetőségeket, sőt, talán még a lényegét is szem elől tévesztenénk. Marc Augé francia antropológus a felejtésről írott könyvében az emlékezet momentumait költői módon ábrázolja, a felejtés tengeréből kiemelkedő sziklacsúcsokként, a víz ereje által formált partszakaszokként, melyek idővel sajátos alakzatokká válnak, illetve formálódnak szüntelen.¹ A költői kép mögött talán egy kis aggodalom is rejlik: az ostromlott szigetek fennmaradását valahogy mégiscsak jobban értékelnénk a tenger egyformaságával szemben. Bárhogy is szeretnénk, az emlékezet esetében is azzal szembesülünk, hogy a két alapelem szüntelen „küzdelmé” alkotja a jelenséget: nem emlékezhetünk mindenre, mert erre az ember még a külső memóriatárak segítségével sem nagyon képes, de ami még fontosabb, erre mindennapjaiban nincs is szüksége.² Ugyanilyen zavart okozna az is, ha mindent elfelejtenénk: ha napról napra újra kell tanulni az életet, az meglehetősen körülményessé teszi a boldogulást, ahogy ezt a különböző típusú amnéziákban szenvedők esetében láthatjuk. Hogy a felejtés önmagában nem rossz, sőt egyenesen szükséges, azt az utóbbi évtizedek felfokozott emlékezetkultusza közepette talán nem könnyű belátni. Mégis, a felhalmozás, a múlthoz (bármi képviselje is azt) való görcsös ragaszkodás motívumai azt a kérdést sem engedhetik feledni, hogy mi végre az elszánt „leletmentés”?³

Az emlékezet funkcionális megközelítéséből kiindulva a felejtés értékelése is a helyére kerülhet, kiszabadulva a jó és a rossz (egyébként fontos morális kérdéseket érintő) leegyszerűsítő kettőséből.⁴ A szerepek ráadásul meg-megfordulnak olykor: egyszer az emlékezés a jó, a felejtés a rossz, máskor, például az állítólagos társadalmi béke érdekében, a felejtés volna üdvös, az emlékezés pedig káros. A felejtés meghatározási lehetőségeit áttekintve a korábbi pszichológiai kutatások elszigetelt egyéneitől a szociológia, antropológia és szociálpszichológia közösségi produktumként tekintett dinamikus emlékezeti rendszeréig, majd a hosszú távú, tárgyokban, szövegekben objektívalódó és kanonizált kulturális emlékezetig haladva különböző szinteken vizsgálhatjuk a felejtés szerepét. A közös nevező,

¹ Augé 2004: 13–21.

² Borges emlékezőjének esete, Todorov 2003 (1998): 13.

³ Az emlékezetkultusz kialakulására és működésére lásd: Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011: 6–8; Nora 2007; 2010; Huyssen 2003. A felesleges felhalmozás kapcsán Nietzsche (1989 [1873/74]: 31) gondolatait idézhetjük.

⁴ A funkcionális megközelítés összefoglalása magyarul: Keszei 2010.

ami remélhetőleg megóvja majd a mindenkori kutatót attól, hogy elveszzen a részletekben, illetve túl általános megállapításokat fogalmazzon meg, a funkcionális szempont marad.

Az egyéntől a társadalomig és vissza, a következő kérdések alapján vizsgálódunk: Van-e egyéni mintázata a felejtésnek? Hogyan kapcsolódik ez a társadalmi szinthez? Kötődik-e valamilyen módon a kulturális szinthez? A kérdések megválaszolásához a funkcionális szemlélet jegyében, a diszciplináris határokat átlépve élő rendszerként kell tekintenünk az emlékezet működésére. A mire szolgál és a hogyan működik összekapcsolásával a felejtés és az emlékezés működését dinamikus rendszerként vizsgálhatjuk, ahogy ezt újabban a különböző diszciplínák eredményeinek javát összegző társadalmi/kulturális emlékezet-tanulmányok szorgalmazói hirdetik.⁵ Végül talán szűkebb szakterületünk, a társadalomtörténet számára is szolgálhat némi tanulsággal a funkcionális szemlélet alkalmazása. Az emlékek megőrzése, fennmaradása folyamatként szemlélve: ez is társadalomtörténet.

ELFELEJTJÜK?

A kissé talányos alcím arra utal, hogy az emlékezet képlékenységét hirdető újabb irányzatok, melyek konstrukciós, szelektív és dinamikusan alakuló jelenségként tekintenek kutatási tárgyukra, nem egymást kizáró tényezőkként fogják fel a felejtést és az emlékezést. Hogy mi és milyen módon marad meg az eredeti tapasztalatokból, élményekből, információkból, az az agy különböző területein működő sajátos emlékezeti rendszerek működéséből következik.⁶ Másként szerveződik eszerint a hosszú távú, a rövid távú és a jártasságokat, készségeket őrző procedurális emlékezet, hogy csak néhány, ráadásul elnagyolt kategóriába vonjuk össze a legfontosabb típusokat. Számunkra most a hosszabb távon megőrzött, epizodikus (saját emlékem – emlékszem), szemantikus (tudom), és részben a procedurális emlékezet (pl. késsel-villával enni) az érdekes, ezeknél ugyanis látványosabb a felejtés és az emlékezés harca. Ilyenkor már kétségtelenül megjegyztünk, tudunk valamit, amit később kevésbé, vagy már egyáltalán nem. A szakirodalom alapján az emlékezés (re)konstrukciós jellegéből kiindulva, ami az eredeti tapasztalatból marad, az egyfajta emléknymom, fenomenológiai lenyomat vagy szilánk, amit a felidézés alkalmával – és ezért mindig a helyzettől, az adott önértékelésünktől, értékrendünktől, társadalomképünktől stb. függően – állítunk össze az éppen aktuális emlékké.⁷ Ha csak nyomokban, szilánkokban létezik, vajon nem fenyeget-e az a veszély, hogy teljesen önkényesen „hazudjuk össze” a múltunkat,

⁵ A párbeszéd és az új, szintetizáló értelmezési szint létrehozásának igénye tükröződik a pár éve útnak indított *Memory Studies* c. folyóiratban. Lásd még Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011: 36–39.

⁶ Lásd például Schacter 2002: 23–57.

⁷ Conway – Pleydell-Pearce 2000: 271–273; Schacter – Guerin – St. Jacques 2011: 467.

s talán még nem is vagyunk teljesen tudatában annak, hogy ezt tesszük? Noha ez is előfordulhat néha, a felidézésnek vannak azért sajátos mintázatai, amelyek az egykor átélt tapasztalatoknak sajátos színezetet, formát adnak. Ezeket részben ember voltunknak köszönhetjük (mitől félünk, mit szeretünk alapvető motivációink szerint), részben a társadalmi érték- és normarendeknek, azaz az előbbi ösztönszinten felülemelkedő, habitusként „belsővé tett társadalom” működésének.⁸ Az emlékezés és felejtés mint társadalmi gyakorlat egy másik külső magyarázó tényezője az identitás. Az egyén és a társadalom önképe az uralkodó önértelmezések alapján bizonyos elvárásokkal szembesíti az embert és a társadalmat: milyennek látja magát, és milyennek kellene lennie.⁹ Ismerve tehát alaptermészetünket és társadalmunkat, kultúránkat, sokszor szinte lehetetlen nem a megszokott módon emlékezni, amit az is elősegít, hogy eleve adott kulturális öntőformák alakítják az emlékeket, a nyelv és annak szóképei, elbeszélései segítségével.¹⁰ Visszatérve az alcímben megfogalmazott kérdésre: az, hogy mit felejtünk el, szorosban kapcsolódik a hogyan emlékezünk kérdéséhez. Ha a fentiek értelmében a kulturális elemekkel kibővített halbwachsi keretek között zajló képlékeny felidézés valóban újraalkotásnak tekinthető, akkor a felejtés az apró módosítások minden egyes mozzanatában tetten érhető. Részben szándékos önképjavításként, részben nem tudatosan, a konvencióknak engedelmeskedve.

A „mit felejtünk” kérdés másfelől úgy is megválaszolható, hogy a kísérleti eredmények alapján szinte semmit.¹¹ A megfelelő kulcsok (az emlékezést segítő tárgyak, képek, szavak) használata esetén az emlékek kapuja újra kinyílik. Erre úgy tűnik, mindig van lehetőség, feltéve, hogy hozzájutunk a jó kulcsokhoz. Az emlékezés és felejtés társadalmi/kulturális természete látványosan nyilvánul meg a kulcs metaforában. Az egyént körülvevő emberek és tárgyak nélkül nem működik hatékonyan az emlékezet. A következőkben, elsősorban a felejtésre összpontosítva, azt vizsgáljuk, hogyan is működnek a kulcsok.

EGYÜTT, TÖBBEN, KEVESEBBET

Az „ars memoriae” hosszú idő óta ismert stratégiája az emlékek lehorgonyzásának bevált módját használja ki.¹² A tárgyakhoz, helyekhez kötött emlékek hatékony támogatást nyújtottak a szónoki teljesítmények számára. Az emlékek „kihelyezése” ugyanakkor veszélyt is jelenthet. Ha külső kulcsokra hagyatkozunk, azok hiányában nehéz lesz felidézni a kívánt információkat. Ugyanez a helyzet az emlékezés élő közegével: ha nincsen, aki emlékeztessen a múlt bizonyos epi-

⁸ Freud felettes énje, amit Elias *A civilizáció folyamatában* történetileg elemzett, illetve Bourdieu habitus-konceptiója húzódik meg a kijelentés háttérében.

⁹ Csoportlényként identitásigényünk jelentős: Assmann 2006: 6–7.

¹⁰ Wertsch 2009: 132–135.

¹¹ Michaelian 2011: 404.

¹² Yates 1966.

zódjaira, akkor valószínűleg nem is fogjuk felidézni őket. Minél hosszabb ideig hiányzik a kulcs, annál valószínűbb, hogy elhalványul az emléknym.¹³

Az emlékezés és felejtés társadalmi mechanizmusait az utóbbi időben előszertettel tanulmányozó pszichológiai kutatások kiderítették, hogy a társas közeg a felidőzés gyakorlatán keresztül egyfajta szelektációs mechanizmust eredményez. Azt gondolnánk, hogy a csoportos felidőzés mindig támogatja az egyéni emlékezetet. A csoporttársak afféle kulcsokként szolgálnának ez esetben, a közös múlt darabjait a kölcsönös emlékeztetés révén rakják össze a tagok. Noha gyakran valóban ez a helyzet, úgy tűnik, ez nagymértékben függ a csoport jellegétől.¹⁴ A közös, „demokratikus”, baráti emlékezés, amikor mindenki önzetlenül segít a másíknak, hogy többre emlékezhessen, nem lehetetlen ugyan, de talán nem a leggyakoribb. A csoportmunka sokszor azt eredményezi, hogy a közös emlékezés kevesebbet, és idővel másként idéz fel a múltból, mint az egyéni. A csoportok működésének törvényszerűségei alapján az emlékezés folyamán a csoporttagok között is érvényesülő szerepek az aktivitás szintje szerint meghatározzák, hogy ki irányítja, afféle domináns narrátorként, a felidőzést. Ez az irányítás általában azt jelenti, hogy a közös felidőzés eredményeként a „szóvivő” változata jelenti a későbbi emlékezések alapját, annak ellenére, hogy valójában csak részben fedi a csoporttagok saját emlékeit. Minél nagyobb a csoport, annál valószínűbb a torzító, szelektációs mechanizmusok működése, és annál jelentősebb szerepet kapnak az emlékfomálás kiemelkedő alakjai és közvetítő eszközei. Ez a torzító, vagy szelektációs mechanizmus a kísérleti helyzeteken kívül is megfigyelhető, gondoljunk csak a téves információk makacs fennmaradására.

Az sem mindegy, hogy a felidőzés története hogyan alakul. Az egyéni visszaemlékezések esetén is működik egy sajátos mechanizmus, amely hozzájárul a felejtéshez, vagy pontosabban bizonyos emléknymok elhalványulásához. A felidőzések alkalmával, és ez megint az emlékezés közegének jelentőségére hívja fel a figyelmet, az eredeti tapasztalatok lenyomatait úgy fűzi össze narratívummá az emlékező, hogy bizonyos részleteket nem pontosan ugyanúgy, esetleg egyáltalán nem is említ.¹⁵ Az emlék útja a specifikus, reprodukív típus felől az általánosabb, (re)konstrukív jelleg felé tart.¹⁶ A nem különösebben rendkívüli emlékek esetén idővel ez történik. Megmarad egy váz vagy torzó, amit a felidőzés említett társadalmi jellegéből fakadó elvárások alapján öltöztetünk fel alkalomról alkalomra. A ritkán vagy egyáltalán nem említett részek sorsa az elhalványulás után a felejtés lesz. A szelektív emlékezés magát az emlékezőt fosztja meg tehát idővel saját emlékeinek darabjaitól, mégpedig két, egymással összefüggő mechanizmus révén.¹⁷ Saját emlékeink elbeszélőiként a nem említett részleteket felejtjük

¹³ Schacter 2002: 47.

¹⁴ Hirst – Echterhoff 2012: 63.

¹⁵ Fivush 2010: 89–90.

¹⁶ Schacter 2002: 27.

¹⁷ Coman – Manier – Hirst 2009: 632; Cuc – Koppel – Hirst 2007; Hirst – Echterhoff 2012: 63; Barber – Rajaram – Fox 2012: 122–124.

el, mások emlékeinek – melyek akár közösek is lehetnek sajátjainkkal – hallgatóiként pedig hajlamosak vagyunk úgy emlékezni eseményekre, ahogy azt elbeszélték nekünk. Ez azt jelenti, hogy akár közösen megélt tapasztalatok emléke is módosulhat azáltal, hogy bizonyos részletek homályban maradnak az előadó jóvoltából: az emlék megformálójának hatása óriási jelentőséggel bír a közös emlékek, nagyobb csoportok esetében a kollektív emlékezet kialakításában.¹⁸ A saját, eredeti emlékek is megkérdőjeleződnek néha, ha egy nagyhatású közvetítő irányításával (akár a stílus, a tekintély vagy a közvetítés eszközei, esetleg mindezek együttes hatására) valami egészen mást hallunk a kérdéses eseményekről. A domináns narrátor hatása akkor a legszembevetőbb, ha nincs személyesen megtapasztalt alternatíva, csak különböző versengő források. A nemzeti múlt közelebbi és távolabbi részleteivel is így vagyunk, a történészekon kívül az uralkodó változatok szűrésére nem sokan vállalkoznak.

A csoportmunka a felejtés szempontjából a következőképpen foglalható össze. Ismert tény, hogy a valódi társadalmi csoportok általában kevesebb információt őriznek a múlttól, mint az úgynevezett nominális csoportok. Ez azt jelenti, hogy a tagok egyenként több dolgot idéznek fel ugyanarról az eseményről, mint együtt. Ez azonban a kísérleti helyzeteket leszámítva nehezen adódik össze, nemigen gyarapítja a közös tudást, hacsak mindenki egyenként közkinccsé nem teszi valamilyen formában. A csoportosan felidézett emlék a fenti tényezők miatt kevesebb információt nyújt, mintha külön-külön kérdeznénk a tagokat, de a valóságban mégis ez működik inkább. A kollaboratív gátlás fenti jelensége az emlékezés, felejtés társadalmi beágyazottságának közvetlen bizonyítéka.¹⁹ Mivel az emlékezés nem pusztán a pontos rekonstrukció érdekében történik, ezért a társadalmi környezet szerepe több szempontból is fontos. A felidézéshez nyújtott társas kereteken túl, a funkcionális szempont alapján azt is érdemes figyelembe venni, hogy az emlékezés egyik fő feladata a társadalmi kapcsolatok építése, erősítése, fenntartása. A kapcsolatápolás miatt nyilván eleve szelektálunk az emlékek között.²⁰

A felidézés társas közege tehát egy alapvető tényezője a közös emlékek kialakulásának és fennmaradásának. A következő lépés a közeg részletesebb vizsgálata volna többek közt a következő jellemzők alapján: családi, baráti, hivatalos, milyen értékrendet vall, hierarchikus szerveződésű-e?²¹ Az itt érvényesülő viszonyok elemzése fontos az emlékek sorsa szempontjából. Eldönti ugyanis, hogy milyen típusú élmények, információk kerülhetnek egyáltalán terítékre, milyen módon és formában közvetíthetők, illetve milyen célból. A különböző közegek sajátos emlékezetkultúráját kell feltérképezni ahhoz, hogy az emlékezés és felejtés dinamikája az egyént a társadalomhoz fűző módon értelmezhető legyen. A fel-

¹⁸ Brown – Kouri – Hirst 2012: 1–3; Barber – Rajaram – Fox 2012: 124; Coman – Brown – Koppel – Hirst 2009: 135–139.

¹⁹ Weldon – Bellinger 1997: 1160.

²⁰ Weldon – Bellinger 1997: 1160; Echterhoff – Higgins – Levine 2009.

²¹ Hirst – Echterhoff 2012: 63.

idézés története és társas környezete határozza meg az emlék útját a kollektív emlékezet vagy a hallgatás révén a felejtés felé. Ez az emlékezet társadalomtörténeti megközelítésének kulcsa.

AMIT NEHÉZ ELFELEJTENI

Az emléktípusokkal kapcsolatban már megjegyeztük korábban, hogy a felejtés a maga hétköznapi értelmében nem minden esetben a legmegfelelőbb kifejezés arra, ami az emléknnyommal történik. Részben azért, mert a felejtés és emlékezés kettőssége azt sugallja, hogy egymást kizáró kategóriákról van szó, miközben valójában inkább az a helyzet, hogy egy folyamat két pontján elhelyezkedő létmódokat találunk. Az emlék, miután minden egyes felidézés alkalmával újraszületik, ha nem használjuk éppen, nem létezik.²² A kérdés az, hogy hozzáférhető-e valamilyen módon, azaz társas és tárgyi környezetünk biztosítja-e az előhívást lehetővé tevő kulcsokat. Ezen az alapon különbséget tehetünk hozzáférhető és elvileg elérhető emlékek között. A használt emlékek a használat funkciói alapján rögzülnek a megfelelő felidézési kulcsokkal együtt, a többi, miután egyszer már emlékként rögzült, elvileg elérhető, emléknnyom őrző, ám valójában talán soha nem idézzük fel. Hogy elfelejtettük, az csak akkor jelenthető ki, ha a megfelelő kulcsok esetén sem tudjuk előhívni.²³

A fentiek inkább a hétköznapi, ismétlődő tevékenységekhez kapcsolódó tapasztalatok emlékeire vonatkoznak, amelyekben az a közös nevező, hogy egyszer már megjegyeztük őket, a hosszú távú emlékezetbe kerültek. Nem foglalkozunk a legrövidebb távon működő emlékezettel, a gondolkodás, beszéd folyamatait segítő információfeldolgozással, noha nyilván fontos elemei a rögzítésnek, emlékké válásnak. Vannak azonban olyan élmények is, amelyekről az érintettek szívesen szabadulnának, de nem tudnak. A különféle traumákhoz kötődő tapasztalatok sajátos módon rögzülnek az emlékek között.²⁴ Az erős negatív érzelmekkel járó emlékek mintha saját életet élnének. Nem engedelmessé válnak a hordozó akaratának, aki ezért nem tudja kezelni őket. Gyakran megszállják, és komolyabb esetekben a rosszuléti fokozódó tüneteket okoznak. Miután az elszüvedett traumák rendkívül súlyos következményekkel járhatnak, az érintettek számától függően akár társadalmi zavarokat is okozhatnak, a különböző tudományágak, a lélektan után az antropológia, a szociológia, de a történettudomány, az irodalomtudomány és a filozófia is foglalkoztak a jelenség eredetével és következményeivel. Az emlékezet-felejtés modern diskurzusában a trauma komoly szerepet játszik. Az ember kiszolgáltatottságának és sérülékenységének alapvető metaforájává vált az utóbbi évtizedek múltfeltáró és -tisztázó törekvéseinek köszönhetően.

²² Michaelian 2011: 403. A tudatosság és az elfojtás kapcsán hasonló gondolatot fogalmazott meg korábban Erdélyi 2006.

²³ Michaelian 2011: 404.

²⁴ A traumatikus emlékekkel kapcsolatban lásd Keszei 2012.

A hatalom és a modern technika a népiértékek évszázadaként is leírt 20. században olyan mértékű pusztítást eredményezett, hogy az alapvető kérdéseket vetett fel az emberi és a társadalmi lét értelmével kapcsolatban. Ezzel együtt az emberi természettel, valamint a felvilágosodás hatásával és a humanista hagyománnyal is újra el kellett számolni. A felejtés e feladatok részeként általában nem támogatható, mert ez egyet jelentene a megoldatlan problémák szőnyeg alá söprésével, ami a kérdéses események súlyát tekintve valóban elfogadhatatlan. A folyamatos társadalmi tökéletesedés jegyében, az igazságosabb és biztonságosabb társadalom érdekében az elszigetelt egyének számára közösségi létet biztosító kölcsönös felelősségvállalásra van szükség. A múlt bűneiért is felelősséget kell vállalni, hogy morális közösségként is működhessen a társadalom. A folytonosság vállalása azért fontos, mert ha jelképek, intézmények, jogrend, történelem formájában vállaljuk, akkor az érzelmi azonosulás – közvetlen érintettség, a sérelmek elszívódása nélkül – a negatívumok esetében sem maradhat el. Ebből a szempontból a társadalmi traumák szerepe rendkívül jelentős, mert a társadalom időben kiterjesztett érvényű felelősségvállalásának morális közösségépítő jellegét húzzák alá. Vannak persze feltételek. Ahhoz, hogy a múlt sérelmei traumaként jelenhessenek meg, akként is kell őket felmutatni, amihez át kell haladniuk a traumafolyamaton.²⁵ Ez a kommunikációs folyamat a sértettek és a sérelmek azonosításától a megfogalmazáson, formába öntésen keresztül a közvetítésig, nyilvános képviselőségig terjed, ami a modern társadalmak különböző intézményi szféráiban párhuzamosan is folyhat, a jogtól a politikán keresztül a vallásig. Néha megfogalmazódik a gondolat, hogy a nagy traumák után érdemesebb volna a felejtést szorgalmazni. Ez abban az esetben lehet gyógyír, ha egy társadalom múltját kölcsönös sérelmek terhelik, ráadásul olyan mértékben, hogy az állandósuló feszültségekkel, összeütközésekkel fenyeget. „Felejtjük el?” „Hova vezetne, ha mindenki folyton a saját sérelmeivel hozakodna elő?” – halljuk gyakran. Ez a feldolgozható, kisebb sérelmek esetén valóban célravezető lehet, de a társadalmi szolidaritást mélyen aláásó súlyos és tömeges traumák esetén aligha. Az utóbbi években tapasztalható bocsánatkérési hullám – az ausztrál és amerikai öslakosokat ért régi és újabb sérelmek, a gyarmatosítók viselkedése és általában a 20. század ártatlan áldozatai miatt – azt mutatja, hogy a traumák tagadása és elfojtása nem járható út.²⁶ A feldolgozáshoz, bármilyen nehéz, a társadalomnak az együttérzők közösségévé kell válnia, amelyik meghallgatja, befogadja, elsajátítja az áldozatok történeteit, amivel a közös emlékezés révén formát ad a feldolgozás számára. A tevékenység közös jellege nagyon fontos, hogy a gyász ne a haragot és a kölcsönös neheztelést táplálja.²⁷ Társadalmi szinten tehát, az újabb fejlemények alapján, a traumatikus emlék esetében a felejtéssel szemben törekvések megerősödéséről számolhatunk be. Úgy tűnik, a társadalmak egyre kevésbé akarnak felejtetni – vagy csak a szűkebb írástudó elit szeretné, ha a múlt mérhetetlen szenvedése mégsem lenne hiábavaló? A kevésbé gondterhelt,

²⁵ Alexander 2004: 10–11.

²⁶ Olick – Demetriou 2006: 74–95.

²⁷ Ricœur 2004: 79; Gyáni 2010: 268–278.

különböző ellenemlékezeti csoportoktól kevésbé szabdalt jóléti társadalmak kétségtelenül hatékonyabb emlékezeti kultúrát működtetnek, máshol, kevésbé sze-rencsés vidékeken, még a traumák megfogalmazása és elismertetése is kérdés, ha egyáltalán elkezdődött.

A társadalmi béke érdekében elrendelt vagy hallgatólagosan elfogadott felejtés vállalhatatlan erkölcsi következményei ellenére mégis működőképesnek tűnik, bár következményei általában épp ellentétesek az eredeti szándékkal. A későbbi nemzedékek mindig rákérdeznak a múltra. Szeretnék tudni, hogy kik és miért nevelték őket úgy, ahogy, és hogy kik is alkotják a társadalmat, amiben élnek.

A traumatikus emlék és egyéni, valamint társadalmi következményei társadalmi és kulturális produktumok.²⁸ Önmagában egyetlen esemény sem válik automatikusan traumatikussá. Az uralkodó értékrend, identitásformák és az ezeket alakító intézmények teszik azzá. A sajátos tünetegyüttes leírása, a pszichiátria vezetésével, majd következményeinek intézményesítése a gondozástól a kárpótlásig, illetve a társadalom és az érintettek reakciói együttesen teremtették meg a modern trauma jelenségét. Valójában ősidők óta kíséri az embert, és mindig jól bevésődött, hogy a rendkívüli, sokszor életveszéllyel és/vagy a szabadság korlátozásával fenyegető helyzetek tanulsága mindig kéznél legyen. A modern idők a trauma egykori természetes ritmusát zavarták meg. A traumatikus emlék állandósulása miatt nehezen rendeződik vissza a sérelmet elszenvedő a nyugalmi állapotba, mert nincs meg a feldolgozás, megnyugvás közege.²⁹ Társadalmi lényként a történelem tanúsága szerint mindig is veszélyeztetett volt az ember; a modern társadalom foglyaként a 20. században, főként a diktatórikus rendszerekben ez sokszorosan igaz. A felejtés, miután most alapvetően erről van szó, a traumák esetében elfojtást, tagadást jelentett. Valójában csak annyit, hogy nem kerültek a társadalom nyilvánossága elé. Látszólag elhalványultak, sőt eltűntek az emlékek, közben pedig nagyon is éltek, annál is inkább, mivel az elfojtás egyik alapvető következménye az emlék makacssága, sőt felerősödése. Furcsa módon tehát, ha az egyik nemzedék hallgat a vele történelekről, az általános társadalmi amnéziát is okozhat, ám, ahogy ez az emlékezet működésének törvényszerűségeiből következik, korántsem véglegeset.

AZ EMLÉKEZETKULTÚRA ÁLTALÁNOS FELTÉTELEI

A nagy közös emlékezeti kultúra szétesése, a modernizáció egyik szükségszerű következményeként, megváltoztatta a múlthoz való viszonyt.³⁰ A felgyorsuló életritmus, információáramlás, helyváltoztatás egyre inkább eltávolít a múlttól mint biztos fogódzótól, amit sajátunknak érezhetünk, amiben eligazodunk. A jelen

²⁸ Kirmayer – Lemelson – Barad 2007: 5–7.

²⁹ Kirmayer – Lemelson – Barad 2007: 15–17.

³⁰ Huyssen 2003: 1–29; Nora 2007, 2010; Olick – Vinitzky-Seroussi – Levy 2011: 6–8.

horizontjának kiszélesedése paradox módon egyre szűkíti is azt.³¹ A modern technika rendkívüli sebességgel hozza egyre közelebb a világ távoli pontjait, megvalósítva ezzel az egyidejűséget. Az egyre táguló horizontú jelen ugyanakkor egyre gyorsabban változik, a szórakoztató- és híripar követelményeinek megfelelően. A változás olyan gyors, hogy még fel sem fogtuk a jelent, nem is élünk benne, már el is múlt.³² Ez a bizonytalanság fordítja a modern embert a múlt hagyomány vezérelte harmonikus egysége felé, ami természetesen nem fedti az egykori valóságot, de ez a biztonságkeresés lélektani igényeit tekintve nem is lényeges. A nagy modernizációs folyamat az idő érzékelésének változása mellett egyéb fejleményekkel is hozzájárult ahhoz, hogy a múlthoz fűződő viszony átalakuljon. Paul Connerton a felejtésről írt könyvében úgy vélekedik, hogy a modernitás a felejtés társadalmi feltételeinek gyökeres megváltozását eredményezte.³³ A feltételek átalakulása több szinten zajlott, eszerint megkülönböztethetünk kognitív, személyes és habituális síkon megragadható következményeket. Más kategóriákkal helyettesítve a Connerton által javasoltakat, a kognitív emlékezet tulajdonképpen a szemantikus emlékek területéhez tartozik, és a birtokolt, de élményszerűen nem felidézhető forrású tudást jelenti. A személyes az epizodikus emlékek felel meg leginkább, ami a múltbéli esemény körülményeivel együtt képes reprodukálni a történeteket, mégpedig személyes perspektívából. A habituális a procedurálishoz áll legközelebb, a testbe írt emlékezet akár gondolkodás nélkül is képes irányítani a mozdulatokat. Az iparosodás és következményei a korábbi életkeretek gyökeres átalakulását hozták. Az urbanizáció felgyorsulása, a modern nagyvárosok kialakulása az ember tájékozódó- és alkalmazkodókészségét is próbára tették. A városok szerkezete átalakult, az egyre nagyobb népességnek köszönhetően a mindennapok alaptapasztalata lett a tömegélmény. A városi terek átrendeződése során a növekvő forgalom kezelése egyoldalú funkcionalitást juttatott uralomra, a közösségteremtő lehetőségek rovására. Egyforma épületek születtek, a tömeges lakhatási igények kielégítésére. A városokat egyre növekvő homogenitás jellemzi, határaik elmosódnak. A felejtés szempontjából ez ideális terep. Nehéz a nagy egyformaságban identitáshordozó emlékeket lehorgonyozni, inkább csak használjuk a teret, kötődni viszont jóval kevésbé kötődünk hozzá.³⁴ „A modern térelőállítás kulturális amnéziát okoz” – hangzik Connerton ítélete, amivel vitatkozhatunk ugyan, ellenpéldákat sorolva személyes élmények alapján, hogy a modern nagyváros semleges tereiből is lehetnek személyes történelemmel átitott, kötődést teremtő és identitást hordozó helyek.³⁵ Mégis, összességében az egyformaság, az elmosódó határok, kiegészülve az iparosodás hatására felbolyduló társadalom hatalmas migrációs hullámaival, a piacgazdaság elavulást siet-

³¹ Huyssen 2003: 22–24.

³² Connerton 2009: 139.

³³ Connerton 2009.

³⁴ Connerton 2009: 135–139.

³⁵ Connerton 2009: 136.

tező érdekeivel, a rendszeres és gyors helyváltoztatással, a múlthoz való viszony átértékelődéséhez vezetnek.

Ez egyben az emlékezés és a felejtés arányainak megváltozását is jelenti. Egyre kevésbé emlékezetes, ami az embert a modern környezetben körülveszi, mert minden gyorsabban változik, mint az iparosodás előtt. Az élettartam kitolódásával párhuzamosan a tárgyi környezet a piacgazdaság logikájából következően gyakrabban elavul. Az információáramlás felgyorsulása hozzáadódik az előbbiekhöz, felerősítve a modern társadalmak felejtési hajlandóságát. A múlttal való szakítás, az új környezet és a felgyorsult életritmus az elértéktelenedő, így gyorsan felejtésre ítélt információk felhalmozódásának irányába mutat. A jótékony, működőképességet megőrző felejtés (a túlterhelt számítógép-memóriák törléséhez hasonlóan) segít boldogulni a mindennapokban, ugyanakkor nosztalgikus vágyódást teremt a múlt iránt, amikor még nem ilyen volt az élet. A migráció következménye az egykori lakóhely, kultúra, identitás hátrahagyása is, bár a városokban néha megkísérlik újratertetni ezeket az egy helyről érkezők. Az élet kereteinek átalakulásával a vidéki múlt részleges vagy teljes elfelejtése történik rendszerint. Habitualis/procedurális szinten (már nem azt csináljuk, amit szülőfalunkban), kognitív/szemantikus szinten (az egykori lakhelyre vonatkozó információk, tudás már nem érvényes) és a személyes/epizodikus emlékek terén is (a régi emlékek, melyekből az önéletrajzi emlékezet összefüggő elbeszélést szerkesztett, az új környezetben egyre inkább elhalványulnak). Így felejt a modernitás, hogy aztán a posztmemonikus társadalom az elbizonytalanodó identitás lehorgonyzását az emlékezetkultusz révén visszahozni remélt múltba kapaszkodva végezhesse el. Ez lehet az utóbbi évtizedekben fellendülő örökségipar egyik magyarázata is.³⁶ A múlt iránti sóvárgás az autentikus, valódi élmény megélésének hiányát tükrözi. A 19. századtól kezdődő átalakulás a tünékeny, gyorsan változó világ kultúrájának szerves részévé tette a felejtést és az élet múltba nyúló gyökereit megtalálni vágyó nosztalgiát.³⁷ Hol vagyunk már Nietzsche idejétől, aki az emlékezetkultusz 19. századi fellendülése közben a múlt felé fordulás árnyoldalaira figyelmeztetett! Most már nem a produktív felejtés a megoldás, inkább építkezni, emlékezni kíván a társadalom, bár a 20. századi „építőanyag” nem könnyen formálható produktív emlékezetté. Az általános zavart Freud korához képest már nem a felettes én zsarnoksága okozza, hanem az információdömping kezelése és a felejtéstől való félelem, hogy a modern ember elveszett az időben.³⁸ Másfelől, és ezt a 20. század története különös jelentőséggel ruházza fel: a moralitás érdekében, a felelősség, a kötelezettségek ébren tartása érdekében is korlátozni kell a felejtést, ahogy erre Nietzsche a megújulást, a múlt terhe alól való felszabadulást elősegítő felejtés szorgalmazása mellett ugyancsak figyelmeztet.³⁹

³⁶ Lowenthal 1998: 1–30; Connerton 2009: 146.

³⁷ Connerton 2009: 146.

³⁸ Huyssen 2003: 25–29.

³⁹ Weinrich 1997: 12.

A fenti gondolatok a modernitás bírálatának jegyében születtek. A kapitalizmus által előállított fogyasztói társadalom „hiánybetegségeinek” kiemelése tanulságos lehet ugyan az emlékezet és felejtés dinamikája szempontjából, emellett azonban még több fontos, strukturális tényezőt említhetünk, melyek ugyancsak hozzájárultak a dinamika alakításához.

Az alapvető strukturális feltételek között az emlékezet működése kapcsán érdemes megvizsgálni az emlékek tárolásának, felhalmozásának lehetőségeit. Ezek minden bizonnyal összefüggésbe hozhatók a felejtés szerepének alakulásával. Merlin Donald az emberi kultúra fejlődésének fontos elemeként jelöli meg a természetes, biológiai memóriát (endogramok) nagyságrendekkel kibővítő külső emlékezeti táruk (exogramok) megjelenését. A különböző szimbólumok, majd ezek rendszerében egy magasabb szinten az írás lehetővé tette, hogy elődeink egyre több információt tároljanak a fejükön kívül. Ezek tulajdonképpen a korábban már említett emlékezeti kulcsoknak felelnek meg, az „ars memoriae” különböző formáiként. A felidézendő információ és a környezet tárgyai, képei állandó kapcsolatba kerülnek, így olvashatóvá válik a környezet. Mint Jack Goody írja az írás nélküli társadalmak emlékezetéről: ha szó szerint kell ismétetni valamit, vagy akár csak leírni egy gyakorlatot, az sokszor elég gyengén sikerül.⁴⁰ Ám amikor maga a tevékenység kerül sorra, a közösség tagjai kiválóan emlékeznek arra, hogy mikor mit kell tenniük. A procedurális vagy habituális emlékezet működését ebben az esetben a fejben tárolt forgatókönyvek helyett a környezet tárgyai és a többiek viselkedése biztosítja, mondjuk egy szertartás esetében. A tárgyak és a viselkedés ilyenkor külső emlékezeti tárként szolgálnak. A szóbeli kultúrák emlékezeti teljesítménye a közhiedelemmel ellentétben nem kiemelkedő. Sőt, ha az írásos kultúrák által értékelt szöveghű emlékezet alapján ítéljük meg, akkor kifejezetten gyengének mondható. A nyelvi formát öltő emlékezés a szóbeli kultúrákban szinte mindig újraalkotás, kisebb-nagyobb változtatásokkal. A rituális szövegek stabilitását az énekmondók megbecsült társadalmi intézménye biztosítja. A társadalom kultúrája az írásbeliség hiánya ellenére ezért nem statikus, a felejtés állandó szereplője az emlékezésnek, mivel nem jegyzik le a hallottakat, ezért rugalmasan alakulhat a tartalom a felidézések alkalmával, azok követelményei szerint. A mozdulatlanság inkább a technikai szint változatlanságát tükrözi.⁴¹ A szóbeliség követelményei alapján a külső kulcsok mellett a szövegek, történetek emlékezetét a dallamok, ritmusok, rímek, szóképek segítik. Hosszabb szövegeket ezek segítségével lehet a legsikeresebben memorizálni.⁴² Tulajdonképpen ezek is külső eszközök, melyeket mintegy ráerőltetünk a természetes, csapongó, megbízhatatlan természetes emlékezetre. Ez utóbbi a tudatos erőfeszítéseknek köszönhetően kap különböző formákat, amelyek a belső gondolati sémák alapján, a külső kulcsokhoz hasonlóan segítik a felidézést. E formák születése és fejlődése a gondolkodást és az emlékezést fejlesztő civilizációs folya-

⁴⁰ Goody 1998: 73–78.

⁴¹ Goody 1998: 73–78.

⁴² Rubin 1995: 304–307.

matnak tekinthető. Amennyiben így fogjuk fel, az „ars memoriae” sem lehet már a feledékenység alapvető tényének hiábavaló és meglehetősen körülményes tagadása, ahogy Ricoeur állítja.⁴³ Ehelyett a szelektív természetes memória átalakulásának fontos állomásaként értékeljük inkább. Az ember tudatos erőfeszítése tanulható, átörökíthető kulturális formákba öntött gondolkodási, memorizálási technikákat alakított ki, amelyek segítettek leigázni az esetleges természetes memóriát, azaz a felejtést.⁴⁴ A külső segédletekről szólva a gondolkodás, emlékezés megosztott jellegének hívei szerint ezek tulajdonképpen nem is választhatók el a belsőtől. A belső, úgynevezett biológiai memória önmagában valóban nehezen értelmezhető, hiszen többnyire a külső környezetben zajló eseményeket dolgoz fel.⁴⁵ A feldolgozás a külső hatások nélkül nem teremt emléket, illetve gondolatot. A külső és a belső emlékezeti táruk radikális szétválasztása tehát nem indokolt, a fokozatokat azonban érdemes szem előtt tartani. A külső táruk ugrásszerű kapacitásnövekedése a hozzáférés feltételeinek bővülésével együtt új korszakok nyitányát jelentette az emberi gondolkodás és emlékezés számára. Az írás megjelenése, tömeges elterjedése, az alfabetizáció általánossá válása, illetve a könyvnyomtatás, majd később az írott szó terjesztésének dinamikusan fejlődő formái ebből a szempontból is óriási hatást gyakoroltak a társadalmak életére. Gondoljunk csak Benedict Anderson elképzelt közösségeire: a nemzeti tudat elterjedésének alapvető feltételei voltak a fentiek, új típusú horizontális közösség alakulhatott ki a közös tudás, emlékek alapján.⁴⁶ A fejlődés összességében az információfelhalmozódás és elavulás, tehát a nagyobb arányú és gyorsabb felejtés felé tart. Ez egyfelől a felgyorsuló információáramlás és az ember korlátozott kapacitásának törvényszerű következménye, másrészt a külső táruk szerepének megnövekedéséből fakad. Ez utóbbiakra egyre inkább támaszkodhatunk, akár az önéletrajzi emlékezet személyes szintjén is, fényképek, feljegyzések, levelek, naplók formájában.⁴⁷

Ha a felejtést az információáramlás szempontjából vizsgáljuk tovább, akkor a kérdés úgy vetődik fel, hogy vajon milyen tényezők befolyásolják ezt az előbbieken kívül. A kultúra fertőzéselmélete azt vizsgálja, hogy a reprezentációk (az anyagi kultúrától a meséken, dalokon, rítusokon keresztül a személyes emlékekig) hogyan terjednek a társadalomban.⁴⁸ A kultúra ebből a szempontból nem más, mint széles körben elterjedt és tartósnak bizonyult reprezentációk összessége. A különböző típusú reprezentációk terjedése más és más feltételek között zajlik. A használati tárgyak funkcionalitásától, anyagi vonzataitól a sajátos szokások szimbolikus identitáshordozó szintjéig, valamint a terjedés közegének szociokulturális jellegéig több tényezőt érdemes figyelembe venni. A társadalom-

⁴³ Sutton 2010: 210–212.

⁴⁴ Sutton 2010: 213.

⁴⁵ Sutton 2010: 213.

⁴⁶ Anderson 2006 (1983).

⁴⁷ A külső táruk szerepéről átfogóan: Donald 1993: 745–748.

⁴⁸ Sperber 2001a.

szerveződés például hatalmi viszonyok érvényesülését is jelenti. Amennyiben a központi hatalom egy uralkodó ideológia jegyében irányít, akkor ez valószínűleg befolyásolja bizonyos tartalmak átadását, illetve átvételét. Sperber egy etióp példán szemlélteti ezt: Hailé Szelasszié 1974-es bukása után a baloldali hatalomhoz igazodtak a jóslás, varázslás hagyományos formái. Miután a hagyományos társadalom tekintélyes tagjait burzsoának minősítik, a varázslók az állati belsősegekből már jóval ritkábban olvassák ki azt, hogy a rontás oka a hierarchikus társadalmi viszonyok megsértése, és egyre inkább valamilyen egyéb boszorkányságban találják meg azt.⁴⁹ A tartós reprezentációkat kialakító információáramlás a külső feltételek átalakulásának hatására megváltozik, bizonyos tartalmak használata megszűnik, ami hosszabb távon elhalványuláshoz, majd felejtéshez vezet. A tényezők a fertőzésemélet alaptétele szerint az egyéni belső és a személyközi pszichológiai mikrofolyamatok, illetve az ökológiai háttér (társadalom, politika, kultúra, ideológia) kölcsönhatásában érvényesülnek. A felejtés értelmezése így csak diszciplínákon átívelő vállalkozás eredménye lehet a társadalomtudományok és a történelemtudomány bevonásával.

CSEND

A társadalmi feltételek elemzése során, a 20. század máig ható traumatikus történelmi eseményeinek felénk is különösen érvényes jelentősége miatt érdemes külön foglalkozni az emlékezés és felejtés sajátos társadalmi körülményeivel. A csend, a hallgatás szerepére az utóbbi időben többen is rámutattak az emlékezet alakulása kapcsán.⁵⁰ A csendet társadalmi értelemben nem a hangok teljes hiányával határozhatjuk meg, hanem a megszokott mondatváltásokéval és bizonyos témák rendszeres kerülésével.⁵¹ A csend és a felejtés, valamint a beszéd és az emlékezés közé nem tehetünk egyenlőségjelet. A beszéd sok esetben nem az emlékezetes lényegről szól, a csend pedig a kellemetlen érzések felerősítésével a felejtés elkerüléséhez járul hozzá. Az egyén és a társadalom emlékezete ebben az esetben külön utakon járhat, ha a fájdalmas múltat a csendbe temetjük, akkor az nem nagyon válhat közkinccsé. A háborúk és az erőszak nyomában járó társadalmi csend okai között megkülönböztethetjük a veszteség, a gyász fájdalmát hagyományosan kísérő liturgikus csendet, ami hallgatást rendel bizonyos helyzetekben. A múlt bolygatásának tilalmát a társadalmi béke érdekében a politikai vagy stratégiai csend képviseli, amit diktatúrák után tapasztalhatunk, mint például Spanyolországban Franco után. Ez azonban nem feltétlenül bizonyul örökérvényűnek. Az újabb nemzedékek követelni kezdhetik a múlt feltárását és az igazságtételt.⁵² A békét őrző csend és a felelősség

⁴⁹ Sperber 2001b.

⁵⁰ Winter (ed.) 2010; Zerubavel 2006, 2010.

⁵¹ Winter 2010: 4.

⁵² Winter 2010: 5.

folytonossága, mint a társadalom morális közösség voltának fontos feltétele, nem összebékíthető elemek. A közvetlenül érintettek is gyakran választják a hallgatást, mások pedig nem feltétlenül érzik feljogosítva magukat, hogy helyettük szóljanak. Hiszen aki nem élte át, nem tudhatja igazán, így nem is mondhatja el.⁵³ Ez a kölcsönös elzárkózás gátolja az emlékek nyilvánossá válását.

A hallgatás egy társadalmi összeesküvés eredménye, azt fonja körül, amiről az emberek nem akarnak beszélni, hallani, amit nem kívánnak látni.⁵⁴ Ezt társadalmanként normák, tabuk rendszere alapozza meg, kijelölve a hallgatás szerepét. A kellemetlen dolgok sora a szenvedélybetegségek, devianciák családban rejtgetett szégyenétől az erőszak áldozatainak elmondhatatlan megaláztatásaiig terjedhet. Mindkettőt csend övezi, a társadalmi normák vagy a tehetetlenség miatt. A holokauszt túlélők hallgatása a hozzátartozók hallgatásához, a csend kettős falának kiépüléséhez vezet. Bizonyos élmények még családi kereteken belül sem kívánkoznak ki az emberből, az utódok pedig nem merik feszegetni ezeket, maguk is félnek attól, amit megtudhatnak.⁵⁵ A tabuk általános rendszerét koronként kiegészíthetik a hatalom törekvései a csend intézményesítésére a múlt eseményei kapcsán. Van, amiről nem szabad beszélni. Minél többen tartják magukat a hallgatás követelményeihez, annál nehezebb áttörni a csend falát, annál inkább válik mindenki „szemmé a láncban”. Ez azért is nehéz, mert a csendet általában magának a hallgatás tényének az elfojtása, fel nem ismerése kíséri.⁵⁶ Megtörni úgy lehet, hogy a hallgatás tényét a nyilvánosság elé tárjuk, majd az elhallgatott dolgot is megnevezzük, az eufemizmusok mellőzésével, vagy a nyelv erejével megteremtjük, ha még kevésbé tudatos jelenségről van szó.

A csend burkolt és nyílt fajtái az emlékezést és a felejtést egyaránt segíthetik. A megemlékezés csendje az elmélyülést, az emlék rögzítését szolgálja, az elhallgatás csendje társadalmi szinten a felejtést. A beszéd, ha nem szól a lényegről, tulajdonképpen olyan, mint a hallgatás: a felejtést szolgálja.⁵⁷

A FELEJTÉS NYELVE

„Az ember harca a hatalom ellen annyi, mint az emlékezet harca a feledés ellen” – írta Milan Kundera a 70-es években.⁵⁸ A politikai rendszer, ha diktatórikus

⁵³ Winter 2010: 6.

⁵⁴ Zerubavel 2006.

⁵⁵ Zerubavel 2010: 37.

⁵⁶ Zerubavel 2010: 39–40.

⁵⁷ Vinitzky-Seroussi – Teeger 2010: 1103, 1108.

⁵⁸ Kundera 1993: 8. A 21. oldalon így ír a 68-as események utóéletéről: „És hogy a rossz emlék árnya se zavarja az ország újra helyreállított idilljét, semmissé kellett tenni a prágai tavaszt és az orosz tankok bevonulását, ezt a szép történelmen ejtett rikító foltot. Ezért Csehországban ma már senki sem emlékezik meg augusztus 21-ről, és azoknak az embereknek a nevét, akik fellázadtak saját ifjúkoruk ellen, gondosan kitorlik az ország emlékezetéből, mint a hibát a házi feladatból.”

jellegű, próbára teszi az identitást, amit csak az ellenemlékezet segítségével lehet alternatív módon megfogalmazni. Magyarország 20. századi története hasonló tanulságokkal szolgál. Ha 1956 történetét idézzük fel, a rendszerváltás előtti időszakban a hatalom feledtetésre irányuló törekvéseivel találkozunk. Ennek a nyilvános csend, valamint a gyökeres átértelmezés voltak a legfontosabb eszközei. Az elrendelt hallgatás, 56 feldolgozatlansága a mai napig kísért. A budapesti 56-os emlékművek ellentmondásossága, sőt kidolgozatlansága a mögöttes történelmi emlékezet hasonló állapotát tükrözi.⁵⁹ Ha nem tudjuk, mire és hogyan kell emlékezni, pontosabban ha nincs ezzel kapcsolatban széles körű konszenzus, akkor a városok szimbolikus terei is nehezen érthetőek lesznek, és inkább a felejtést mozdítják elő, mint az emlékezést.

1956 előzményei felé visszatekintve az időben, az 1945 utáni újrakezdés során a felejtés sokak számára alapfeltétele a jövőnek. Heller Ágnes a vészkor-szakkal kapcsolatban a felejtés nyelvéről beszél:

„Senki nem beszélt az elmúlt évekről. A cionistáknál csak erről beszéltek: bezzeg a varsói felkelés, bezzeg ezt és ezt kellett volna csinálni. Tudtuk, hogy a többségünk árva és félárva. De hogy mitől lettünk árvák és félárva, arról nem esett szó. Az anekdoták megmaradtak: »Mit csináltál akkor?« Történeteket meséltünk: kalandokat. Elfelejtettük a lényegét, a megrázkódtatást. A nyelv is a segítségünkre sietett: »És akkor jött a sárga csillag«, »jött az összeköltözés«, »és akkor jött a deportálás«, csöngött egy csengő, és jött ez, jött az... Mindig jött. Hol voltál, amikor jött a sárga csillag? Amikor jött a sárga csillag itt és itt voltam. Megszületett egy nyelv. A felejtés nyelve. Nem szégyen: elmeséltük anekdotáinkat, hogyan úsztuk meg. Mintegy megünnepeltük, hogy sikeresen kievickéltünk a túlsó partra. A halottakról elfeledkeztünk, azaz: igyekeztünk elfeledkezni. Nem éreztük, hogy felelősséggel tartozunk értük. Csúnya dolog. Nagyobb felejtés volt ez, mintha nem szóltunk volna semmit. Mélyebb. Az apámról azt mondtam: „Auschwitzba vitték és nem jött vissza.« Visszajött, nem jött vissza: ez volt a szó, amit használtunk. 1948-ban a ZSEHSZ (Zsidó Egyetemi Hallgatók Szövetsége) táborban örültünk, hogy élünk. Nem mondtuk ki, de az volt az érzésünk: most kirándulunk, itt vagyunk a hegyek között, süt a nap: örülünk, hogy élünk. Örültünk, hogy élünk, hogy tanulhatunk, egyetemre járunk, és ebben alapjában nem volt semmi rossz, mert élni csak úgy lehet, ha az ember él.”⁶⁰

A fiatalság ereje, lendülete a reményteli jövő ígéretével kecsegtető új feltételek között egy időre lehetségessé tették a felejtést. A nyelv a felejtés legfőbb eszköze, beszéltek ugyan a történelekről, de csak nagy általánosságokban. A későbbi fejlemények tükrében ez nem bizonyul véglegesnek:

⁵⁹ György 2007: 149.

⁶⁰ Heller – Kőbányai 1999: 74.

„A holocaust friss élményével a hátunk mögött kétféleképpen lehetett harcolni a múlt árnyai ellen: cionista vagy kommunista alapon. A cionistaság a harcoló zsidóval, a kommunistaság pedig az egész elnyomott, harcoló emberiséggel jelentett azonosulást. Mind a két irány megszabadulást kínált gettózsidó-önmagunktól. Tudat alá lehetett nyomni a galut-tradíciót. Az ember lehetett cionista vagy kommunista, de a harmadikra, a legnehezebbre: önmaga vállalására nem maradt erő, akarat. A történelem sem adott rá sem lehetőséget, sem formát. Mind a kettőt végigjártam: először cionista voltam, aztán egy kattanás után: kommunista. Elfelejtettem a cionizmust is. Sohasem lettem Izrael-ellenes, az effajta baloldalhoz sohasem tartoztam, de hosszú, hosszú időre elfelejtettem a zsidóságot, mert forradalmár kommunista akartam lenni, aki az univerzális proletariátushoz tartozik.

Ez nem egyéni történet: ez egy generáció története. A nagy kattanás után nem jutott eszembe, hogy zsidó vagyok, és az sem, hogy magyar vagyok. Ez egészen '56-ig, addig a sokkig tartott, amikor újra be tudtam menni az Újlipótvárosba. Abban a pillanatban éreztem, hogy ehhez az országhoz tartozom. És magyar zsidóvá is abban a pillanatban váltam. '56 vezetett vissza Magyarországhoz és mind a két gyökeremhez.”⁶¹

A „történelem” megfosztotta ezt a nemzedéket önmaga vállalásának lehetőségétől. A történetek az elbeszélhetőség, ábrázolhatóság határait feszegették, és alapjaiban rendítették meg a társadalmi lét értelmébe vetett hitet. A bizalmatlanság, a félelem a többség számára is a hallgatás és a csend eszközét rendelte az emlékek kezelésére. Az identitásváltások sorozata addig tart, amíg a pillanatnyi szabadság légkörében az ember újra rá nem talál kettős történelmi gyökerére, és elfelejti az előző felejtés utáni időszakot. A felejtés az újrakezdés érdekében megváltoztatja a múlt, a jelen és a jövő szerepét, jellegét. Ez itt azt jelentette, hogy a jövő érdekében nem gondolnak a múltra, ami láthatóan nem azonos a teljes felejtéssel, csak átmeneti állapot. A második „kattanásig” az Újlipótváros a tudatos szint alá söpört szörnyű emlékek miatt megközelíthetetlen. Belépni ide, mint Heller Ágnes vallotta, fizikai tünetekkel járt, rosszuléletet okozott.

Az utódok egy feldolgozatlan történetből voltak kénytelenek identitást építeni. A zsidó származás és a holokauszt eltitkolása racionális válasznak tűnt a múltra. Ez az identitás veszélyes, ezért nem szabad vállalni.⁶² A második nemzedék tagjai sok esetben visszatalálnak a gyökerekhez, az elfelejtett múltból építkeznek, mert az a valódi alap. Az asszimiláció vállalása az ősök cserbenhagyását jelentené, tehát egyszerre a vérségi kötelékek és az erkölcs kérdése is.⁶³

Második példaként, ugyancsak a második világháború végéről, a vajdasági magyarok körében rendezett vérengzés emlékeit idézzük fel. Ebben az esetben a hallgatás talán még erősebb, hosszabb ideig érvényes parancs volt, egy etnikailag és kulturálisan idegen közegben, a titói Jugoszlávia politikai viszonyai

⁶¹ Uo.

⁶² Kovács – Vajda 2002: 111, 179, 181, 241.

⁶³ Kovács – Vajda 2002: 194.

közepette. A hatalom mindenféle nyilvános próbálkozást megakadályozott a kérdéses időszak felelevenítésével kapcsolatban.⁶⁴ Matuska Márton bő két évtizeddel ezelőtti gyűjtéséből idézve a csend működésének körülményeit ismerhetjük meg. A csend kettős fala itt is felépült, a nyilvános szinten kötelező hallgatást az otthoni egészítette ki az állandósuló félelem légkörében:

„Nem akarom, hogy a nevemet említse. Itt élünk közöttük (a vérengzések egykori elkövetői), ne tudják, hogy én mondtam el mi történt. Erről sem velük, sem más idegennel soha nem szoktunk beszélni. Magunk között is csak ritkán. A halottainkat, mindenki a magáét és magában gyászolja, még azt sem merjük vállalni, hogy titokban megkoszorúzzuk azt a helyet, vagy hogy a hozzátartozóink sírjára vagy annak akár csak a közelébe is virágot vigyünk. Gyászmisét sem szoktunk rendelni nekik. Ez egy nagy titok.”⁶⁵

„Mi még nagyon félünk. A mi halottainkat nem nyilvánítottuk holttá...”⁶⁶

„Nyíltan nem beszélték ezt, még akkor sem, ha az egész család együtt volt.”⁶⁷

A sort folytathatnánk, szinte minden érintett településen hasonlókról számolnak be az emlékezők. Nem szabad róla beszélni, a hatalom megtiltotta, még a sírokat sem látogathatták, a családban, testvérek sem beszéltek a történekről.⁶⁸ A félelem, a hatalom parancsa, a társadalom közönye, ott kifejezetten ellenséges csendje, a kollektív megbélyegzés és a jogosnak vélt bosszú alapján nem engedik nyilvánosságra a traumatikus emlékeket. A felejtés a traumatikus emlék korábban már leírt természete miatt a közvetlenül érintettek számára nagyon nehéz. A feldolgozatlan, ki nem beszélt emlékek nem tudnak „normalizálódni”, a tisztázás, igazságtétel elmaradása miatt nem épülhetnek be a személyes múltba. Nincs meg a feldolgozáshoz szükséges megértő és együtt érző társadalmi közeg.⁶⁹ Ezért nem illeszthetők az identitásba, de nem is lehet megszabadulni tőlük. A társadalmi és politikai közeg tagadása megfosztotta az embereket a múlttal való leszámolás lehetőségétől. Az elfojtott emlékek a hordozók kihalásával bizonyára eltűntek volna, ha az írástudók össze nem gyűjtik őket. A közös társadalmi feldolgozás azonban még messze van, a történekek nem haladtak át a traumafolyamaton.

Az emlékek elhalványulásának társadalmi okait egy további példával szemléltethetjük, ugyancsak a 44-es őszi eseményekkel kapcsolatban. Mák Ferenc édesanyja és nagynénje két eltérő változatban mesélték el édesapjuk meggyilkol-

⁶⁴ Kovács 2012: 303.

⁶⁵ Matuska 1992: 53–54.

⁶⁶ Matuska 1992: 55.

⁶⁷ Matuska 1992: 256.

⁶⁸ Matuska 1992: 77, 107, 152, 184, 226, 252, 255–256, 266–267, 275, 307, 311, 314, 326, 352.

⁶⁹ Ezek jelentőségéről lásd Fivush 2010: 91–94.

lásának történetét.⁷⁰ Az édesanya az egyik helyi, közelben élő szerb család tagjait nevezte meg elkövetőkként. A főbűnös halálával érezte csak úgy, hogy eljött az idő a történetek tisztázására, megszűnt a közvetlen fenyegetettség, a tettes már nem állhat bosszút:

„Amióta tudok a családunk tragédiájáról – immár harmincöt-negyven éve –, alkalmanként, amikor úgy éreztem, talán eljött a kellő pillanat, a részletekről szerettem volna többet megtudni. Olyan dolgok érdekeltek, mint hogy: nagyapámat behívták-e az új szerb hatalom képviselői, vagy kijöttek érte, fogva tartották-e őket, vagy azonnal »eltűntek«? Ismerték-e a részleteket, vagy csak sejtették, hogy mi történt? Anyám soha nem mondott semmit, csak sírt. 2005. január 5-én este, amikor a váratlan és hosszú monológot követően elhallgatott, megkérdeztem tőle: miért csak most mondta el a történetet? Azt válaszolta: »Azért, mert most halt meg a Konjović.«”

Édesanyja testvére egy másik változatban emlékezett 44 őszére:

„»Anyád egyáltalán nem jól emlékezik az eseményekre, a Konjović-gyerekeknek semmi közük nincs a történetekhez!« Szemmel láthatóan ugyancsak felzaklatta maga a tény, hogy anyám elmondta nekem az emlékeit, s hogy nevekkel is hitelesítette a korabeli történetet. Megkérdeztem: ha nem a Konjovićék voltak a gyilkosok, akkor kik ölték meg a nagyapámat? Erre kitérő választ adott, s jött a szokásos indoklás: már nem emlékszem az eseményekre! Hogy valaki nem emlékezik az apja gyilkosaira, ezt nem hittem el – sokkal valószínűbbnek tűnt, hogy továbbra is titokban szeretné tartani a részleteket. Hitelt adtam volna a kifogásainak, ha azt mondja: nem K., hanem B. vagy T., ha más nevet mond, vagy másként írja le az események sorát, de ő csak hallgatott. Annyit azonban megjegyzett: én ott Moholon még mindig kötűk élek.”

A nagynéni végül négy évvel később, hűgának halála után, 2008-ban mesélte el a saját történetét:

„Viaskodott magában: beszéljen-e a múlttól, szóljon-e a régi történetekről. Tudta, ha a beszélgetés ilyen fordulatot vesz, nem térhet ki az igazi történet részletezésére elől, hiszen a Lakatos család 1944-et túlélő tagjai számára a történet mindig és mindenkor csak egyetlen egy eseményről szólt, azokról a tragikus napokról, amikor Lakatos Józsefet, az öt gyerekes családapát szerb martalócok kegyetlen módon meggyilkolták. A tragédia árnyéka a hat túlélő (az özvegy és az öt gyerek) életére örökre ráborult; sejtjeikbe, a génjeikbe ivódott a félelem, a rettegés, és – mint később kiderült –, a bűntudat.”

⁷⁰ Az alábbi idézetek Mák Ferenc kéziratából származnak, ami a Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület 2. évkönyvében, 2011-ben jelent meg. A szövegért Mák Ferencnek és Gereben Ferencnek tartozom hálás köszönettel.

Ebben a változatban Mohol új vezetőit terheli a valódi felelősség, és azokat, akik felbujtókként irigységből, sértettségből vádaskodtak a közösség megbecsült tagjai ellen. A büntudat oka az alábbi részletből derül ki: épp az emlékező testvér szolt apjának, hogy keresték, aki erre tisztázni kívánta magát. Az akkoriiban élet-halál uraként ismert három szerb ember jelenléte a faluban a későbbiek során még hatékonyabbá tette a nyilvános csend intézményesítését, ez a vajdasági vérengzésekkel kapcsolatban sok helyen alakult így.

„Azon a bizonyos éjszakán valóban valakik bekopogtak hozzánk és kihívták apámat a ház elé, ahol kegyetlenül megverték. Pénzt követeltek tőle, s anyánk minden otthoni pénzünket odaadta nekik. Amikor apánk bevonszolta magát, mi lányok segítettük őt ágyba. Sem akkor, sem később nem mondta meg nekünk, hogy kik verték meg. Másnap, úgy betegen, titokban a testvéréhez Lakatos Francihoz ment, abban bízott, hogy ott meghúzhatja magát, amíg a szerb őrjögés véget nem ér. Mi már akkor hallottuk, hogy a szerbek begyűjtik a magyar embereket. Egy este a házunkban újra keresték őt, ekkor már fegyveresek jöttek érte. Többen voltak, anyámhoz szerbül szóltak – mi lányok, akkor sem láttuk őket. Én azonban másnap elmondtam apámnak, hogy mi történt, hogy fegyveresek keresték őt, s hogy mi ettől nagyon megijedtünk. Azt felelte: »Elmegyek, és tisztázom magamat. Semmit nem vétettem ellenük, nincs miért fegyverrel keresniük.« Így is lett, másnap bement a községházára, ahonnan többé nem engedték el.”

A Lakatos család esetében a későbbiekben még tömörebbre építette a hallgatás falát, hogy a meggyilkolt családfő egyik lányunokáját az egyik fő felelősként megnevezett szerb család gyermeke vette feleségül. Édesanyja figyelmeztette is erre a tényre:

„Aztán úgy adódott, hogy a lányom a Telečki Boro fiához, a Duškóhoz ment feleségül. Az esküvő előtt figyelmeztettem: vigyázz, olyan családba kerülsz, amelyik sokat ártott nekünk! Ám ez semmit sem használt. Sőt, a lányom valószínűleg elmonda ezt a férjének, mert én attól kezdve a Telečki család leggyűlöltebb ellensége lettem. Nyíltan ezt soha nem közölték velem, a végleges szakításra akkor került sor, amikor az unokám egyszer elárulta, hogy karácsonykor elmentünk a templomba megnézni a betlehemes jászolt. Az azonban már csak ürügy volt. A nászasszony, aki magyar volt, nem sokkal ezt megelőzően kijelentette: szégyellem, hogy magyarnak születtem! Ettől kezdve én is kerültem őket.”

A harmadik nemzedék, írja Mák Ferenc az ellentmondásos múltidézés kapcsán, ki van szolgáltatva a több évtizedes elfojtás következményeinek, talán nem is ismerheti meg az igazságot a maga részleteiben. Az emlék a tartósan ellenérdekelt társadalmi közegben tabuvá vált, és a nyilvános ismétlés, megerősítés híján téves képeket, értelmezéseket rögzített. A súlyos tények ismeretében, az áldozatok és az elkövetők körének általános kijelölésével egy történelmi tabló tárul

a szemünk elé. A közvetlen felelősség megállapítására azonban egyre kevesebb a lehetőség, ezért volna fontos a különböző változatok szembesítése, tisztázása. Ha még testvérek között is nehezen megy, vajon várhatunk-e bármit is a másik féltől? Még sincs más út, ahogy fentebb a társadalom mint erkölcsi közösség fenntartására vonatkozó gondolatok hirdetik: ha nem így működik, nem jól működik. Ehhez azonban a fentről is vezérelt felejtés falainak lebontásával a történetek kollektív traumaként történő megfogalmazása és képviselote szükséges, hogy mindenki megtudja, mi és miért történt.⁷¹

Ez a felejtésre ítélt társadalmi környezet a hallgatás parancsától mint a hatalom által elrendelt csendtől az érintettek folyamatos félelméből táplálkozó belső, a legszűkebb családi körben is érvényesülő csendig terjed. Hosszú évtizedeken keresztül nincs kinek és nincs miért elmondani, ami szorosan összefonódik az ábrázolás formáinak kidolgozatlanságával. Az emlékek filmszerűen peregnek, nincs a megértést segítő távolító perspektíva, az egykori borzalmak továbbra is közvetlenül kísértenek. A legjobb, ha nem beszélünk róluk. Az elfojtás és az eltagadás a magyarság feldolgozatlan kollektív traumái között a vajdasági eseményeket különös jelentőséggel ruházza fel. A feldolgozás etnikai feszültségektől terhes társadalmi környezete továbbra is a hallgatás fala mögé kényszerítené a múltat, ami idővel egyre nehezebbé teszi annak tisztázását. Az emlékek összegyűjtésénél tartunk, a traumafolyamat elején, amit a hivatalos feldolgozási törekvések, történész vegyes bizottság segítenek már. A kérdés a társadalmi szint, vajon változik-e a hallgatás, tagadás közege?

Marc Augé háromféle felejtést különböztet meg az általa tanulmányozott afrikai törzsi rítusok elemzése alapján.⁷² A felejtés ezekben az esetekben múlt, jelen és jövő hármásának viszonyrendszerét érinti. Ha valakit lélek száll meg, akkor visszalép egy távolabbi múltba, miközben megfelelnek a jelenről és a jövőről. A szerepcsere, a hétköznapiak rendjének megfordulása a múlt és a jelen kiiktatásával működik. Az utolsó forma az újrakezdés, illetve a beavatási szertartásoké, amikor a múltat hagyjuk magunk mögött, az átmeneti jelen és a valami újat hordozó jövő reményében. Ez utóbbi a felnőtté válás rítusaival szemléltethető: a gyermekkor érvényét veszti, új elvárások, feladatok várnak a felnőttre, az új élet felejtésre ítéli a régit. Az újrakezdéshez és a továbbéléshez is felejtetni kell, mert az állandó „megszállottság”, a jelen és a jövő felejtése gúzsba köti, megbénítja az embert. Nietzsche és Ricœur mellett a felejtés hasznát Augé is a jövő útjának megnyitásban látja.⁷³ Másfelől, a felejtésnél semmi sem lehet kártekonnyabb, ha a társadalom erkölcsi vonatkozásban megalkuvónak mutatkozik. Ha fátylat borítunk a múltra, akkor félő, hogy nem tanulunk belőle és megismétlődik. Vajon a megbocsátás feloldja ezt az ellentétet? Ha van hozzá elég erő és

⁷¹ A traumafolyamatról: Alexander 2004.

⁷² Augé 2004 (1998): 55–59.

⁷³ Augé 2004 (1998): 87–89.

van rá igény, akkor bizonyára igen. Van azonban, amit nem szabad elfelejteni, és a lelkiismeret ébren tartása a történetírás egyik legfontosabb feladata.⁷⁴

Az emlékezet működéséhez hasonlóan, hiszen valójában ez is egyfajta emlékezet, a múlt használata is szelektív, identitásvezérelt folyamat. Az egyéni és a kollektív szint ebben az esetben nagyon hasonlóan működik. Társadalmi szinten is különös jelentőségük van az identitáshordozó és -építő elemeknek, melyek a kollektív, nyilvános felmutatás, előadás révén nyerik el aktuális formájukat és közvetítenek elvárásokat a „rítus” résztvevői felé. A kollektív megemlékezések tartalma és mikéntje kijelöli a követendő perspektívát a múlt éppen felhasznált részével kapcsolatban. Előírja, hogy milyen módon kell emlékeznünk, és ha sikerrel teszi ezt, akkor az közösséget teremt. A kollektív emlékezet e kívülről vezérelt gyakorlata tulajdonképpen nem más, mint „felszólítások” sorozata a társadalom tagjai felé: „Ezeket a képeket nézzétek! Így emlékezzetek!”⁷⁵ Amit nem mutatnak fel nyilvánosan, annak nincs jövője a kollektív emlékezetben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Jeffrey C. 2004: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr: *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley – Los Angeles – London, 1–30.
- Anderson, Benedict 2006 (1983): *Elképzelt közösségek*. Budapest.
- Assmann, Aleida 2008: Transformations between History and Memory. *Social Research* 75. 1. 49–72.
- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford.
- Augé, Marc 2004: *Oblivion*. Minneapolis – London.
- Barber, Sarah J. – Rajaram, Supama – Fox, Ethan B. 2012: Learning and Remembering with Others: The Key Role of Retrieval in Shaping Group Recall and Collective Memory. *Social Cognition* (30.) 1. 121–132.
- Brown, Adam D. – Kouri, Nicole – Hirst, William 2012: Memory’s Malleability: Its Role in Shaping Collective Memory and Social Identity. *Frontiers in Psychology* 3. 1–3.
- Coman, Alin – Brown, Adam D. – Koppel, Jonathan – Hirst, William 2009: Collective Memory from a Psychological Perspective. *International Journal of Politics, Culture, and Society* (22.) 2. 125–141.
- Coman, Alin – Manier, David – Hirst, William 2009: Forgetting the Unforgettable Through Conversation: Socially Shared Retrieval-Induced Forgetting of September 11 Memories. *Psychological Science* (20.) 5. 627–633.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge.

⁷⁴ White 2007: 248.

⁷⁵ Sontag 2003: 85–86; Assmann 2008.

- Conway, Martin A. – Pleydell-Pearce, Christopher W. 2000: The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. *Psychological Review* (107.) 2. 261–288.
- Cuc, Alexandru – Koppel, Jonathan – Hirst, William 2007: Silence Is Not Golden. A Case for Socially Shared Retrieval-Induced Forgetting. *Psychological Science* (18.) 8. 727–733.
- Donald, Merlin 1993: Précis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16. 737–791. <http://psycserver.psyc.queensu.ca/donaldm/reprints/precis1993partA.PDF> (Utolsó letöltés: 2013. február 19.)
- Echterhoff, Gerald – Higgins, Tory E. – Levine, John M. 2009: Shared reality: Experiencing commonality with others' inner states about the world. *Perspectives on Psychological Science* 4. 496–521.
- Erdelyi, Matthew Hugh 2006: The unified theory of repression. *Behavioral and Brain Sciences* 29. 499–551.
- Fivush, Robyn 2010: Speaking silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives. *Memory* (18.) 2. 88–98.
- Goody, Jack 1998: Memory in Oral and Literate Traditions. In: Fara, Patricia – Patterson, Karalyn (eds.): *Memory*. Cambridge, 73–94.
- Gyáni Gábor 2010: Trauma, emlékezet, kultusz. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, 268–278.
- György Péter 2007: *A hely szelleme*. Budapest.
- Heller Ágnes – Kőbányai János 1999: *A bicikliző majom*. Budapest.
- Hirst, William – Echterhoff, Gerald 2012: Remembering in Conversations: The Social Sharing and Reshaping of Memories. *Annual Review of Psychology* 63. 55–79.
- Huysen, Andreas 2003: *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford.
- Keszey András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* 41. 5–34.
- Keszey András 2012: Jelentés, törés, identitás. In: Bögre Zsuzsanna – Keszey András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások és tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 11–35.
- Kirmayer, Laurence J. – Lemelson, Robert – Barad, Mark 2007: Introduction: Inscribing Trauma in Culture, Brain, and Body. In: Kirmayer, Laurence J. – Lemelson, Robert – Barad, Mark (eds.): *Understanding Trauma*. New York, 1–20.
- Kovács Csaba 2012: Az 1944/45-ös délvidéki vérengzések múltja és jelene. In: Bögre Zsuzsanna – Keszey András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások és tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 297–309.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest.
- Kundera, Milan 1993: *A nevetés és felejtés könyve*. Budapest.
- Lowenthal, David 1998: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge.
- Matuska Márton (1992): *A megtorlás napjai*. Budapest.
- Mák Ferenc: *Lakatos József halála*. Kézirat.
- Michaelian, Kourken 2011: The epistemology of forgetting. *Erkenntnis* (74.) 3. 399–424.
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest.
- Nora, Pierre 2007: Emlékezetdömping. *Magyar Lettre Internationale* 66. 35–37.

- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között*. Budapest.
- Olick Jeffrey K. – Demetriou, Chares 2006: Trauma and the Ages of Compensation. In: Bell, Duncan (ed.): *Memory, Trauma and World Politics*. London, 74–95.
- Olick, Jeffrey K. – Vinitzky-Seroussi, Vered – Levy, Daniel 2011: Introduction. In: Olick, Jeffrey K. – Vinitzky-Seroussi, Vered – Levy, Daniel (eds.): *The Collective Memory Reader*. New York, 3–62.
- Ricœur, Paul 2004: *Memory, History, Forgetting*. Chicago – London.
- Rubin, David C. 1995: *Memory in Oral Traditions*. Oxford.
- Schacter, Daniel L. 2002: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* Budapest.
- Schacter, Daniel L. – Guérin, Scott A. – St. Jacques, Peggy 2011: Memory distortion: an adaptive perspective. *Trends in Cognitive Sciences* (15.) 10. 467–474.
- Sontag, Susan 2003: *Regarding the Pain of Others*. New York.
- Sperber, Dan 2001a: *A kultúra magyarázata*. Budapest.
- Sperber, Dan 2001b: Conceptual Tools for a Natural Science of Society and Culture. In: *Proceedings of the British Academy* 111. 297–317.
- Sutton, John 2010: Exograms and Interdisciplinarity: History, the Extended Mind, and the Civilizing Process. In: Menary, Richard (ed.): *The Extended Mind*. Cambridge (Massachusetts), 189–225.
- Todorov, Tzvetan 2003: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Budapest.
- Vinitzky-Seroussi, Vered – Teeger, Chana 2010: Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting. *Social Forces* (88.) 3. 1103–1122.
- Weinrich, Harald 1997: Nietzsche's Art and Power of Forgetting. *Social Science Information* (36.) 1. 7–14.
- Weldon, Mary Susan – Bellinger, Krystal D. 1997: Collective Memory: Collaborative and Individual Processes in Remembering. *Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory and Cognition* (23.) 5. 1160–1175.
- Wertsch James V. 2009: Collective Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York, 117–137.
- White, Hayden 2007: Guilty of History? The Longue Durée of Paul Ricœur. *History and Theory* 46. 233–251.
- Winter, Jay 2010: Thinking About Silence. In: Ben-Ze'ev, Efrat – Ginio, Ruth – Winter, Jay (eds.): *Shadows of War. A Social History of Silence in the 20th Century*. New York, 3–31.
- Yates, Frances A. 1966: *The Art of Memory*. Chicago.
- Zerubavel, Eviatar 2006: *The Elephant in the Room. Silence and Denial in Everyday Life*. New York.
- Zerubavel, Eviatar 2010: The Social Sound of Silence: Toward a Sociology of Denial. In: Ben-Ze'ev, Efrat – Ginio, Ruth – Winter, Jay (eds.): *Shadows of War. A Social History of Silence in the 20th Century*. New York, 32–44.